

УДК 821.161.2'27 (075.8)

ПРАКТИКА НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

Мозговий В. І., Вергазова Л. Г.

*Навчально-науковий інститут «Вища школа економіки та менеджменту» ДВНЗ
«Донецький національний технічний університет», м. Донецьк, Україна*

У статті розглядаються функціональні аспекти навчання української мови у контексті теорії національної мови в порівнянні з традиційною методикою, що не враховує реальний стан мов в Україні.

Ключові слова: *національна мова, державна мова, фонетичний принцип правопису, монофункціональність алфавіту, граматична та лексична синонімія.*

Актуальність. Заявлений ще на початку 1990-х рр. новий погляд на національну мову як засіб спільності нації, що був викликом на руйнування концепції російської мови як засобу міжнаціонального спілкування [3], так або інакше зачіпаючи мовну політику [2], майже ніяк не вплинув на реформування методики вивчення української мови у контексті орфографічних правил, які не пов'язуються з реальною практикою функціонування мовних систем (передусім української та російської) у різномовних регіонах України. Помилки, незважаючи на розширення українського простору, парадоксально збільшуються. Парадоксальність цієї ситуації, з одного боку, зумовлена колишньою методикою вивчення національних мов у СРСР, знання яких було певною екзотикою (об'єктивний вимір), а з іншого, суб'єктивним небажанням переглянути методичні концепції та пристосувати їх до нової мовної реальності.

Випадки *врахування цієї проблеми* ([7]) не стосувалися концептуального перегляду освітньо-професійних програм як на рівні державних установ, які під постійними «пошуками нових форм» приховували свою неспроможність побачити глибину проблеми, так і на рівні окремих авторів [1; 4; 5; 6].

Мета статті – окреслення шляхів реформування методики навчання української мови, враховуючи реальну національно-мовну ситуацію в Україні.

Вивчення української мови як рідної та єдиної державної в умовах багатонаціональної України не сприяє адекватному спілкуванню, адже більшість українських громадян, незважаючи на свою національність і територію проживання, формує свою загальноукраїнську свідомість і філософію світосприйняття в межах передусім української та російської взаємозалежних мовних культур. Саме у зв'язку з цим виникає всеохоплююче нехтування нормами вимови та правопису і в українській, і в російській мовах. Ось як про це пише відомий мовознавець Олександр Пономарів: «...Матеріали наших засобів масової інформації засмічені надмірною кількістю невмотивованих чужих слів, ненормативними наголосами: *вип`адок, залоз`а, парал`іч, серед`ина, К`оваль...*; перекручуваними з погляду української фонетики й вимови витворами: *міш, зраски, калектар, апинився,*

чір'івна дівчина, Леоніт, касковий...; незграбними морфолого-синтаксичними побудовами: *поступають* (замість *надходять*) пропозиції, *п'ятидесяти, восьмидесяти* замість *п'ятдесяти, вісімдесяти, командувач миротворчими силами* (правильно – *командувач миротворчих сил*), *бігство* (треба *втеча*) від *воєн* та ін...» [7, с. 10-11]. Причину цих «мовних незграбностей» він вбачає в «зрусінні» мови під проводом Москви, за якою «...українська мова не виконувала функції рідної мови,... була непотрібним додатком до іншої, престижної мови... Обмеження, переслідування й заборони в різних імперіях особливо жорстокі в Московській» [7, с. 9]. Проте він не побачив національний бік сучасної української освіти, яка не враховує об'єктивні зміни в суспільстві та продовжує залишатися в межах абстрактного функціонування української мови. Її «реформування» обмежується, на жаль, політичними заходами та закликами до ізоляції української мови від російської та інших культур шляхом «українізації», наприклад, термінології (*виші, мерило, євро, очільник, юнка, лєтовище, гвинтокрил, відсоток*), яка не відповідає світовим тенденціям прагнення термінів до однозначності й інтернаціоналізації (*вузи, масштаб, євро, начальник, дівчина, аеродром, вертоліт, процент*).

Відхиляючи політичні гасла, які заганяють мовців різних регіонів України в глухий кут протистояння і не сприяють подоланню інтерференції, зупинімося на деяких методичних помилках і порадах щодо їхнього виправлення.

Фонетичні особливості. Порівняльний аналіз російської та української вимови (рос. *вада, м'от, столи, кроф', вьдавос, нарот* – укр. *вода, мед, стовб, кроў, водовоз, народ*) дозволяє стверджувати: сучасна російська фонетична система «вражена» редукцією та «оглушеністю» дзвінких приголосних, а українська фонетика (у межах статті ми не будемо торкатися винятків) у більшості випадків характеризується повною та чіткою вимовою незалежно від наголосу і позиції звуків у слові (тобто голосні звуки тут не змінюють свою якість, а дзвінки приголосні не оглушуються). Незнання цієї норми заважає пересічним громадянам і політикам вести діалог у межах адекватності (згадайте: *треба галасувати, попереднікі* замість *голосувати, попередники*). Ось чому правило, що *без-, роз-, від-, між-, через-* (*безсердечний, розчистити, відступити, міжколгоспний, черезмірний*) не мають в українській мові варіантів, лежить у площині фонетики, а не орфографії. До вимови належить і так зване «правило **птахофеки**» (*зчистити*, але *спитати, стверджувати, сказати*), бо перед зазначеними приголосними звуками вимова [з] неможлива.

Графічні особливості. Відмінність фонетик не може не позначитися на українському та російському алфавітах. Помилкова уявність, що вони майже збігаються, не відповідає дійсності, бо звукові системи в аналізованих мовах різні. Відтак, найголовнішою особливістю української графіки є її монофункціональність (на відміну від поліфункціональності російського алфавіту), що підтверджується на рівні багатьох букв і знаків.

Так, російські букви *е, ё, и, ъ* виконують від двох до п'яти функцій:

е – [‘е] (*день*), [э] (*цех*), [й’е] (*ель*);

ё – «ьо» (*лён*), «йо» (*Соловьёв*);

и – [и] (*ідеал*), [й’и] (*соловьи*), [ы] (*цирк*);

ь – показник м'якої вимови (*день*), морфологічний показник другої особи однини, наказового способу (*говоришь, режьте*), ж.р. 3-ї відміни однини (*речь, мышь*) і роздільної вимови (*бьют, вьюга*) разом з твердим знаком (*съесть*).

Проте в українському алфавіті кожна функція передається окремими буквами (або знаками):

е – *день, цех*, оскільки звук [‘е] в українській вимові практично відсутній: (за винятком слів типу *по-третє* або власних назв типу *Мешков*);

є – [й’е] (*Євген*);

ьо – *льон*;

йо – *Соловійов* (але за наявності «йо» апостроф зайвий);

і – *ідеал* (один звук – одна крапка);

ї [й’и] – *солов’ї* (два звуки – дві крапки);

и – *цирк*;

ь – фонетичний знак м’якої вимови (*кінь, Дьяков, пишуть*), а не морфологічний (тому у словах *говориш, ріжете, річ* він не ставиться);

’ – фонетична опозиція м’якому знакові, що передає тверду вимову (*б’ють, Х’юстон, миш’як, ад’ютант, Прокоф’єв, Руж’є, Лук’янченко*).

Усвідомлення монофункціональної специфіки українського алфавіту унеможлиблює помилки, які свідчать про недосконалість методики вивчення правил уживання **е, є, і, ї, ьо, йо, ь, ’** на основі морфологічного принципу правопису, характерного для російської мови (згадайте хоча б «Апостроф ставиться після губних та **р** перед **я, ю, є, ї** після префіксів на приголосний, у слові *Лук’ян*, у деяких словах іншомовного походження (що таке «деякі»?) «...після букв, що позначають губні приголосні, шиплячі, задньоязичні, **г, к, х** в основах слів при роздільній вимові» [4, с. 90]; «Звукосполучення «йо» вживається на початку слова...» [1, с. 43], начебто можна «ьо»? тощо).

Насправді при незрозумілості написання треба знайомити українського мовця не з правилами і винятками на основі букв і морфем, а з вимовою і правильною її передачею засобами монофункціонального алфавіту.

Особливості української орфографії. Специфіка фонетики та різна функціональна спрямованість алфавітів зумовлює й різну орфографію російських і українських текстів: у перших неясна вимова вимагає дотримання норм морфологічного правопису (це єдино можливий спосіб їхньої адекватності), а в других чітка вимова зумовлює пріоритетність фонетичного принципу правопису. Простота останнього, сутність якого полягає у спостереженні за власною вимовою (вимовляю і пишу, не вимовляю і не пишу) дозволяє уникнути переважної кількості помилок типу *Харцизськ, наданий, проїзні документи, організований* (треба *Харцизьк, наданий, проїзні документи, організований*) і переглянути більшість правил і винятків, які не діють в реальній практиці спілкування українською мовою як нерідною. До таких належать, зокрема, «Подовження і подвоєння», «Спрощення», «Чергування», які перебільшують значимість і можливості орфографії.

З цього погляду правила, що подвоєння відбувається між голосними перед **я, ю, є, ї**, у наголошених суфіксах **-енн-, -анн-**, або про те, що спрощення відбувається в буквосполученнях **-ждн-, -здн-, -стн-, -стл-, -скн-, -зкн-, -лиц-** тощо зумовлюють необхідність інших правил і винятків, які не існують з погляду вимови (наприклад, про чергування **о, е** з **а** або **и**, якщо за коренем йде суфікс **-а** (*горіти* – *гарячий*, *завмерти* – *завмирати*; про виняток у словах *лю*, *даний*, *наданий*, *випускний*, *скнара*, *скніти*, *кістлявий*, *пестливий* тощо).

Особливості української лексичної та граматичної систем. Для більшості тих, хто довгий час жив і живе в умовах білінгвізму, особливості української вимови стають врешті-решт зрозумілими та при наявності бажання в умовах активного діалогу не становлять труднощів. Набагато складнішою проблемою є вживання слів і граматичних конструкцій без помилок в умовах їхньої уявленої «однаковості». Проблема підсилюється через недостатню розробленість методики презентації культури українського мовлення, яка довгий час існувала в контексті російської, що за певних історичних обставин зумовило її відторгнення. Між тим така позиція не враховує реальну природу російсько-української (чи українсько-російської) інтерференції, оскільки на лексичному та граматичному рівнях тут немає яскраво виражених ознак рідної або іноземної мови. Ані російська, ані українська мова не сприймаються в умовах спорідненого білінгвізму «рідними» або «чужими», а відтак, помилки майже не відчуються як такі. За цих умов українсько-російське взаємопроникнення треба не ігнорувати або заперечувати, а підсилювати його на рівні усвідомлених знань про багатозначність російської мови, з одного боку, і, з іншого, про багатючі можливості української граматики та лексики. Методика спірання на поняття міжмовної синонімії якнайкраще підійде для усвідомленого сприйняття та врахування подібних явищ.

Порівняльний аналіз двох споріднених мов дозволяє зробити висновок про **підвищену граматичну та лексичну синонімію української мови**, яка здатна передавати найтонші нюанси значень будь-яких загальнономовних і наукових понять. Її суть полягає в тому, що в лексиці кожне нове значення передається новими словами (*учбовий літак* – тренажер, *навчальний корпус* – місце, де навчають; *Донецька область* – територія, *галузь виробництва* – сфера діяльності; *любити місто* – *кохати дівчину*; *кошти* – про гроші, *засоби* – технічні; *здібність* – розумова, *здатність* – оборонна, *спроможність* – купівельна), а в граматиці «синонімічні» варіанти закінчень або прийменників передають різні значення цілого слова:

місяця листопада, телефонного апарата, підійдїть до стола, метра – пора листопаду, апарату Президента, йдїть до столу, періоду (конкретність предметів, на які можна показати або встановити їхній точний вимір – абстрактність явищ або розмірів чи вимірів);

Донецька, Києва – Амуру, Донбасу (точковий – просторовий об'єкт на географічній карті);

декану фізичного факультету – деканові факультету менеджменту (розрізнення давального й родового відмінків для уникнення двозначності);

завідуючий складом – завідувач кафедри (орудний відмінок – йдеться про конкретні предмети виробництва, родовий відмінок – напрям роду діяльності);

рухатися по вулицях – пропустити заняття через хворобу, проректор з наукової роботи, пересилати поштою (М. в. – пряме значення напрямку руху до певного місця, інші форми – переносні значення з іншими прийменниками).

Ось чому незнання синонімічних багатств української мови через формулювання правил на основі вживань, а не пояснення граматичних синонімів (типу «закінчення -у у родовому відмінку іменників чоловічого роду другої відміни однини вживається на позначення явищ природи, почуттів, узагальнених об'єктів, речовини тощо») і перенесення багатозначних російських слів і понять на інший мовний ґрунт (прямий переклад, у тому числі, через комп'ютер) збіднює спілкування, знижує оцінку мовця учасниками діалогу до рівня примітивізму та збільшує можливість мовних непорозумінь. Йдеться про лексичні кальки з російської типу *учбовий корпус, співпадіння думок, задачі держави, обумовлено причинами, область виробництва, любі питання, я рахую, що...* (правильно *навчальний корпус, збіг думок, завдання держави, зумовлено причинами, галузь виробництва, будь-які питання, я вважаю*) і граматичні форми типу *завідуючий кафедрою, зробити до листопаду включно, інспектор по кадрам, декану факультету* (правильно *завідувач кафедри, зробити до листопаду включно, інспектор з кадрових питань, деканові факультету*), які не враховують такі суто «українські» явища, як лексичну та граматичну синонімію.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Усталений підхід до методики викладання мови на основі формальних показників безлічі вживань і немотивованого запам'ятовування правил і винятків не тільки не сприяє подоланню інтерференції, але й загострює її, призводячи до відторгнення будь-яких правил. Ось чому концептуальним є аксіоматичне твердження про те, що українську мову в умовах реального українсько-російського взаємовпливу треба вивчати в обов'язковому порівнянні з російською. Тільки визначивши усі елементи системних особливостей, можна зрозуміти природу багатьох помилок на рівні орфоепії, орфографії, граматики, лексики й уникнути їхнього розповсюдження принаймні в літературній і професійній мові.

Список літератури

1. Козачук Г. О. Українська мова – для абітурієнтів: [навчальний посібник] / Г. О. Козачук. – К.: Вища школа, 2003. – 272 с.
2. Мозговой В. І. Національна мова як ідеологічна основа українознавства / В. І. Мозговой // Українізація і гуманізація освіти // Всеукраїнська науково-практична конференція. Тези доповідей: У 4-х частинах. Ч. 1 – Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 1993. – С. 31-33.
3. Мозговой В. І. О месте и роли национального языка в эпоху научно-технической революции / В. І. Мозговой // Гуманитаризация и гуманизация профессионализма. Тезисы докладов Всесоюзной научно-методической конференции. – Ворошиловград: Гос. ком. СССР по нар. образованию, 1989. – С. 230-232.
4. Олійник О. Б. Українська мова: [підручник для 10-11 кл.] / О. Б. Олійник. – К.: Альфа, 1995. – 384 с.

5. Пахомов В. М. Ділове українське мовлення: [метод. посібник для слухачів системи перепідготовки та підвищення кваліфікації]. (Серія «навчально-методичні матеріали») / В. М. Пахомов. – Івано-Франківськ, 2003. – Випуск 12. – 84 с.
6. Плотницька І. М. Ділова українська мова. – 2-ге видання, перероблене та доповнене: [навч. посібник для студентів] / І. М. Плотницька. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с.
7. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради. – 3-те вид., стереотип.: [навч. посібник] / О. Пономарів – К.: Либідь, 2008. – 240 с.

Мозговой В. И., Вергазова Л. Г. Практика обучения украинскому языку в контексте теории национального языка // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2011. – Т.24 (63). – №2. Часть 2. – С.219-224.

В статье рассматриваются функциональные аспекты обучения украинскому языку в контексте теории национального языка в сравнении с традиционной методикой, не учитывающей реальное состояние языков в Украине.

Ключевые слова: *национальный язык, государственный язык, фонетический принцип правописания, монофункциональность алфавита, грамматическая и лексическая синонимия.*

Mozgovoy V., Vergazova L. Practice of teaching Ukrainian in context of the theory of national language // Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. V.I. Vernadskogo. Series «Filology. Social communication». – 2011. – V.24 (63). – №2. Part 2. – P.219-224.

In the article authors consider functional aspects of studying Ukrainian in context of the theory of national language in comparison with traditional methods, which don't correspond with the real condition of languages in Ukraine.

Key words: *natioanal language, state language, phonetical principle of spelling, monofunctionality of alphabet, grammatical and lexical synonymy.*

Поступила до редакції 02.03.2011 р.